

ЛОКАЛЬНІ СПОСОБИ ОЗДОБЛЕННЯ ЗБРОЇ НА ГУЦУЛЬЩИНІ XVIII–XIX ст.

УДК 739.7(477) «17/18»

Наталія ДЯДЮХ-БОГАТЬКО

Анотація. Досліджується мистецтво декорування зброї на Гуцульщині XVIII–XIX ст. Аналізується локальні способи оздоблення, особливості техніки роботи народних зброярів. На основі зразків аналізується творчий доробок гуцульських майстрів.

Ключеві слова: Мистецтво декорування, зброярство на Гуцульщині, народний майстер, композиція, техніка, декор.

Самобутність Гуцульщини яскраво проявилася в декоративно-ужитковому мистецтві, зокрема у ткацтві, вишивці, художній обробці дерева, металу. Проте майже невідомим до сьогодні залишається мистецтво виготовлення та декорування зброї, що було поширеним серед народних майстрів цього краю. Виробництво вогнепальної зброї на Гуцульщині ніколи не було легальним. Отже, й дослідження «народного зброярства» при різних політичних системах наражало на небезпеку як дослідників, так і самих майстрів. Звідси зрозумілою є відсутність окремої наукової розробки мистецтвознавчого та, зрештою, будь-якого іншого характеру щодо гуцульської зброї. Побіжно у своїх працях дану тему зачіпали Д. Гоберман, М. Станкевич, А. Суха, В. Шухевич.

Слід наголосити, що Гуцульщина є чи не єдиною територією в Україні, де зброярство набуває яскравих ознак художнього ремесла, безперервно розвиваючись із прагків і до сьогодні. Завданням нашого дослідження є систематизувати фактологічний матеріал та проаналізувати його художні особливості.

До локальних способів оздоблення гуцульської зброї належать, по-перше, формотворчі техніки дерев'яних та металевих частин зброї, які впливали на основні пропорції предметів, інженерно-конструктивні рішення. По-друге, способи її декорування, які засвідчують добре знання гуцульськими народними майстрами галузей та видів ремесел із художньої обробки дерева та металу, які широко застосовували в одному виробі.

Щодо формотворення, то відзначимо, що народні майстри виготовляли зброю за принципами ергономіки та антропомет-

ричності, тобто співрозмірності, зручності особистої зброї для певної людини, їх виробу були далекі від стандартизації, відповідно й оздоблювались по-різному.

На особливості вжитку холодної зброї на Гуцульщині вказує закон (XVII ст.), згідно з яким селяни не мали права носити шаблі, а лише топірці, які були дуже поширені. До того ж шабля побутувала як вид імпоротної зброї і не отримала такого розвитку як топірець.

Конструктивним джерелом топірця є сокира, форма руків'я якої модифікується у довгу тонку палицю, як у тростини для опори під час ходи. Відповідно до цих потреб змінюється і форма обуха та леза: вони зменшуються, стають полегшені. Подібно трансформується келеф із давнього келепа – зброї для пробивання обладунка, перетворюючись на вишукану тростину з химерно закрученим руків'ям. Велике значення для різноманіття декоративних форм має зміна типу металу у сокиро-подібній зброї з твердого заліза (для виконання першопочаткових функцій) на латунь (легкоплавку і зручну для подальшої обробки й декорування).

У вогнепальній зброї вирішальним для формотворення є тип замка. Навіть сама назва гуцульської рушниці – «кріс», бере початок від «кресати». А невеликий розмір капсульного замка гуцули облюбували для пістолів. Як правило, пістолі із капсульним замком багато декорували, за габаритами вони до двох разів менші, ніж кременеві.

Загалом формотворення гуцульської зброї було обумовлене, по-перше, технічними вимогами до холодної та вогнепальної зброї (пропорції, осі відхилення, тогочасними конструктивними елементами). По-друге, властивостями матеріалу (дерево, метал, шкіра, ріг), його пластичними та технічними характеристиками (гнучкість, вага, легкоплавкість, м'якість, легкість в обробці). Третім фактором є традиція дотримання архаїчної форми навіть за наявності досконаліших аналогів та розвитку технології, зокрема у типах форм прикладів, форм голівок (наверш) келефів, передачею у спадок фірмаків. І також особисті уподобання народного майстра визначали форму гуцульської зброї.

Часто дослідження художньо оздобленої зброї значно ускладнюється через розрізнені у хронологічних межах деталі (дуло, замок, приклад). Цим пояснюється, здебільшого, приблизне датування кожного окремого екземпляра.

Гуцульська вогнепальна зброя наділена певними конструктивними особливостями, які подібні до гнотових аркебуз XV-XVI ст. Зокрема, особливістю конструкції крісів є малий кут відхилення на лінії згину прикладу кріса відносно ствола (5° - 11°), глибоко вибрана щока прикладу по боковому відхиленні та гостра п'ята прикладу (38° - 57°) і короткий носок [3, с. 67-68]. Ці особливості гуцульських лож вказують на глибокий вплив давніх зразків вогнепальної зброї, на знання конструктивних нюансів, що покращували прицільність зброї та компенсували відносно малий кут нахилу прикладу відносно ствола кріса. І, окрім того, обираючи форму аркебузного прикладу для крісів, гуцули керувалися місцевими традиціями, не наслідували тогочасні тенденції, що було поширеним у більших та менших містах до кін. XIX століття.

Дерево – прекрасний матеріал для різьби, яка часто прикрашала не лише гуцульську зброю. Для оздоблення зброї гуцульські майстри застосовували різноманітні прийоми художньої обробки дерева: профілювання, різьблення – контурне та виїмчасте, значно рідше рельєфне (на пістолях). Проте вироби XIX ст. гуцульських майстрів «не відзначались ні ефектною «каліграфічністю», ні суцільним насиченням поверхні орнаментальними мотивами» [4; 149].

Улюбленим художнім прийомом в оздобленні зброї було застосування інкрустації – «жирування», в чому гуцули досягли великої майстерності. У заглиблення, зроблене у дереві відповідно до рисунку, майстер вставляв зображення, вирізані з різних порід дерева чи інших матеріалів: білої кістки, оленячого рогу, перламутру або навіть кусочків металу (МЕХП¹, № ЕП40987, ЕП40990). Цю техніку облюбували на Гуцульщині для декорування ножів, топорищ барток та келепів, пістолів та порохівниць (ЛІМ², № з/2193, з/2233, з/2248 та ін.).

Високохудожнім зразком є мисливський ніж у піхвах (МЕХП, № ЕП71060), де майстер для інкрустації використав чотири породи дерева, метал («мосяж»), перламутр та бісер. Окрім того, тут же використано і техніки вибиття пуансоном по дереву (по руків'ї) та по металу (на піхвах). Автор цього ножа був однозначно майстром із художньої обробки дерева. На прикладі цього ножа продемонстровано глибоке знання техно-

¹ Музей етнографії та художнього промислу (м. Львів).

² Львівський історичний музей.

логії оздоблення дерева, акуратна та дрібна робота з різними матеріалами, ідентично симетричні ліва і права частини руків'я, чудове декорування латунних піхов. Всі орнаментальні поля чітко розділені, дотримана симетрія орнаменту, до того ж з простих мотивів укладено складні композиційні рішення. Це один з найкращих зразків декорованого гуцульського ножа.

Техніку інкрустації дерева металом гуцули називали «жированням». Детально її описували В. Шухевич та Л. Суха [6; 308; 5; 52]. Для інкрустації могли використовувати декоративні цвяшки, гудзички – «бобрики», що їх же називали «ціточки з фостиками», гнуті з дроту дуги – «підківки» або прямого чи крученого дроту – «запускане гładкого або скрученого дрїтів». Яскравими прикладами «жированя ціточками та підківками» є пістолети з МЕХП, № ЕП40953, ЕП40963, ЕП40975 та ЛІМ, № з/2233. А серед зразків із «запускане гładкого дрїтя» варто розглянути пістолети МЕХП, № ЕП40973 та ЛІМ, № з/2414, з/2193. Саме прямим дротом виконувались стилізовані рослинні мотиви, а кручений дрїт більше поєднувався у композиціях геометричних орнаментах разом із «підківками та ціточками».

Поширеним матеріалом для інкрустації гуцульських виробів є бісер (гуц. «пацьорки»). Він починає з'являтися у виробках із сер. ХІХ століття. Його використовували для декорування руків'я келефів (МЕХП, № ЕП18172), ножів (МЕХП, № ЕП71060) і навіть у пістолях (ЛІМ, № з/2248). Всі ці вироби вже мають новітні схеми декорування, вказують на відхід майстрів від традицій. Таким зразком є капсульний двоствольний пістоль (терцероль) з Жаб'є-Білиця сер. ХІХ ст. (ЛІМ, № з/2248). Сучасний на той час тип замка – капсульний – терцероль, два дула, що розміщені горизонтально, у поєднанні з малим розміром (208 мм) та вагою (390 г) пістоля, робили його прекрасним конструктивним зразком. Саме для нього майстер використав бісер для декорування, не підпорядковуючи його жодним композиційним схемам, а хаотично розсипавши по руків'ю: білі, голубі, червоні та чорні «пацьорки». Припускаємо, що ця зброя була виготовлена для жінки, на що вказують і розміри, і вага, і декор пістоля.

Серед інших цінних матеріалів, які використовували гуцули для інкрустації, відзначимо рушницю (МЕХП, № ЕП40987), прикрашену срібною австрійською монетою, розташованою

по центру щоки приклада. А в дослідженнях В. Шухевича [6; 330] знайдемо кріс, інкрустований мушлями.

Крім перелічених технік оздоблювання, в зброярстві Гуцульщини використовували гравірування (різьбу) по кістці, зокрема у декоруванні порохівниць-ріжків. Для підсилення декоративного ефекту у вигравіруванні заглиблення втирали чорну сажу. Загалом для декорування порохівниць використовувались ті ж художні прийоми, що і для виготовлення всієї гуцульської зброї – центричні композиції, чітко окреслені орнаментальні поля, що оздоблювались гравіруванням, карбуванням, «вбиттям мосяжу», інкрустацією, тонуванням. Гуцульські порохівниці виготовлялись майстрами, що спеціалізувались у різних видах ужиткового мистецтва – художньої обробки металу, дерева, рогу та кістки.

Д. Гоберман в одній із праць відзначав майстерність гуцульських зброярів як універсалів, що поєднували артистизм коваля, мосяжника і різьбяра, й «уміли виготовити не тільки металеві частини кремінних рушниць і пістолів, покриття прикрасами, але і дерев'яні ложі до них» [2; 40]. Та варто зауважити, що такі майстри були великою рідкістю у XVIII-XIX ст., бо більшість народних майстрів були неписьменні [5; 31]. Нагадуємо, що виготовлення гуцульської зброї було нелегальним, з точки зору влади «бандитською чи браконьєрською» роботою. І встановити авторство у гуцульській зброї є надзвичайно важко.

Ще з давніх часів була поширеною практика підписувати зброю клеймами. Їх вивченню присвячують окремі розділи майже всі дослідники зброярства, створено окремі історичні каталоги та таблиці [1; 440]. Але для вивчення мистецтва декорування гуцульської зброї ці дані не є основними, бо клеймо на стволі кріса вказує на місце його походження, але не на час створення чи на ім'я народного зброяра.

Зазначимо лише, що дуже важливим у встановленні прізвища народного майстра є техніка роботи. Наприклад, технікою плетіння (так зване «шиття дротів») прикрашала свої вироби більшість народних майстрів, але такої павутинної витонченості, якою володів І. Кіщук, не досяг жодний майстер. Своєрідні люльки — «путилівки» – виготовляв рід Федюків на Чернівеччині. Підробити «путилівку» не вдавалось навіть таким майстрам як Д. Дудчак, М. Медвідчук, В. Пітиляк [5; 32-33]. Особливості технологічних секретів не було розкрито май-

страми з інших центрів. Такі, здавалось би на перший погляд, дрібні деталі дають змогу встановити прізвище творця того чи іншого виробу.

Саме на основі порівняльного аналізу технік оздоблення Л. Суха у своїй праці подає ідентифіковані за авторством предмети зброї, а саме: ніж роботи Дмитра Дудчака [5; 35, 41], бартки Лукина Дудчака [5; 16-17], келеф і порохівниці роботи Ілька Кіщука [5; 38, 50] та палицю-келеф роботи Петра Гондурака-Кікіндяка [5; 80, 82].

Досліджуючи дані зразки детальніше, відзначимо, що більшість своїх художніх виробів майстри продавали через посередників. Так робив Ілько Кіщук, вироби якого пізніше перепродавалися на Буковині (Чернівці, Сучава), а також у Празі та Відні [5; 38]. Микола Медвідчук також «виконував художні вироби з металу на збут, але будучи незареєстрованим, був змушений виготовляти їх потай, зачиняючись у напівтемній хаті. Не маючи змоги самому збувати вироби, він продавав їх по дешевих цінах скупникові Якіб'юку» [5; 27].

Саме Лука Якіб'юк серед інших скупників залишив по собі погану славу серед місцевого населення, продаючи роботи майстрів вдвічі дорожче у Яремчі, Львові, Криниці, Закопаному, Варшаві та пересилав їх навіть до Америки [5; 26]. Хоча для сучасного мистецтвознавчого дослідження це має й позитивний аспект, бо твори гуцульських майстрів ми можемо шукати у всесвітньо відомих колекціях. Чітко негативним є той факт, що, перепродаючи твори своїх односельчан, Лука Якіб'юк не відкривав імені майстра твору, і навіть у музейних колекціях у графі «надходження» часто фігурує «куплена у братів Луки та Федора Якіб'юків». Можливо, саме через це Лука Якіб'юк (кін. ХІХ – пер. чверть ХХ ст.) із с. Річки фігурує як один з народних майстрів художнього металу [5; 100].

У музейних колекціях нам трапилися чотири зразки, закуплені через Л. Якіб'юка: один кременевий пістоль (ЛІМ, № з/2415), два кріси (ЛІМ, № з/2407 та з/3220) та порохівниця (ЛІМ, № з/4217). Всі зразки ідентифікуються як предмети з Річки. Хоча кріси мають різну форму прикладу (лінії по згину ствола відносно та по лінії кута нахилу п'яти) та різну загальну довжину (1283 і 1050 мм), й різні пропорції довжини ствола та прикладу (2 3/7 та 1 3/4) – тобто різні принципи формотворення [3]. Окрім того, відмінними є композиційні схеми, техніка та акуратність виконання декору. Щодо пістоля, то тех-

нічне виконання його оздоби могли швидше належати руці того майстра, що виготовляв рушницю з/3220, хоча з впевненістю про це твердити важко.

Простіше, звичайно, є ідентифікувати предмети з однієї групи. Так ми стверджуємо, що ножі за інв. № ЕП16511 та ЕП16514 з колекції МЕХП виконані одним майстром. На це вказують форма клинка, колодки, композиція орнаменту, техніка оздоблення та габаритні параметри (що мають розходження в 1 мм). Незважаючи на те, що один із ножів є у піхвах, а інший без, вони мають різний стан збереження клинка та в облікових картках зазначене різне походження (Косівський та Надвірнянський р-ни) й розбіжності в датуванні, все ж вони були виконані одним майстром. Про це свідчать розмір та ідентичність гравірованих друлівником «колачеків», колір та манера затирання гравірування кольоровими пастами та інші формотворчі та декоративні особливості.

Гуцульські майстри виготовляли високоефективну, надійну, доступну, універсальну, пристосовану до використання у гірській місцевості зброю, придатну як до полювання, так і для самозахисту, конструктивно просту і зручну у користуванні. Хоча, треба зауважити, ця зброя була виготовлена далеко від центрів зброярства – великих міст, цехів, пізніше мануфактур, і поступалась за якістю перед кращими зразками бойової і мисливської зброї того часу. Вона задовольняла потреби горян і проіснувала в незмінному вигляді понад два століття – з середини XVIII до початку XX століття.

Підсумовуючи вищенаведене, робимо висновки, що майстри-зброярі одночасно володіли техніками декорування з художньої обробки металу, дерева, рогу та кістки. Вони вміло комбінували різні матеріали в одному предметі, створюючи при цьому чудові зразки декорованої зброї. Для народної традиції декорування зброї важливим був набутий досвід, який майстри-зброярі передавали наступним поколінням як дорогоцінний спадок. Хоча через нелегальність виготовлення зброї мистецтво її декорування на Гуцульщині часто було анонімним. У перспективі вважаємо доцільним видання альбому чи монографії на основі зроблених досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Большая иллюстрированная энциклопедия древностей / Гейдова Д., Дурдик Я., Кибалова Л. [и др.]; пер. Б. Б. Михайлова. – Прага : Артня, 1980. – 496 с.: илл.
2. Гоберман Д. Н. По Гуцульщине / Давид Ноевич Гоберман. – Л.: Искусство. Ленингр. отд-ние, 1979. – 166 с., илл. – (Дороги к прекрасному).
3. Дядюх-Богатько Н. Формотворчі традиції у гуцульських крісах та пістолях XVIII–XIX ст. // Вісник ХДАДМ. – Харків: ХДАДМ, 2009. – № 5. – С. 60-68.
4. Станкевич М. Є. Українське художнє дерево XVI–XX ст. / Михайло Станкевич. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2002. – 480 с., іл. – (НАН України; Інститут народознавства).
5. Суха Л. М. Художні металеві вироби українців Східних Карпат другої половини XIX–XX століть / Л. М. Суха. – К.: АН УРСР, 1959. – 104 с., іл.
6. Шухевич В. О. Гуцульщина. Ч. 1, 2 / Володимир Шухевич. – Верховина: Гуцульщина, 1997. – 352 с., іл. – (Препринт / Наукового тов. ім. Шевченка, 1899 р.).

THE LOCAL WAYS OF WEAPONS TRIM IN HUTSULIA XVIII-XIX CENTURIES

Natalija DYADYUH-BOHATKO

Annotation. *The art of decorating arms in Hutsulia XVIII - XIX c. have been study. The local decoration and features of work of people's vehicles gunsmiths have been analyze. On the basis of samples the creative achievements gutsul's masters has been analyzed.*

Key words: *art decoration, weapons in Hutsulia, national artist, composition, technique, decoration.*